

plannen moeten vervolgd worden. Maar opruiende preken verbieden? Een heksenjacht organiseren op wat zich in moskeën afspeelt? Er is een grijs gebied waarin tolerantie een functie kan hebben, al is dat niet eenvoudig. In een door xenofobe gevoelens ingegeven angst dat al 'het vreemde' terroristisch is, is het verleidelijk het vreemde te stigmatiseren en in elke moskee een broedplaats van fundamentalisme te zien. Het getuigt van tolerantie niet aan die verleiding toe te geven. Ook hier is tolerantie niet een verplichtende regel maar, zoals iedere deugd, een kwaliteit die situationeel wordt toegepast. Wanneer bepaalde preken leiden tot ronselpraktijken, kan vervolging worden ingesteld. Maar dan omdat er van een criminele organisatie sprake is, en niet op rigide principiële basis. Dergelijke groeperingen moeten in *daad* worden bestreden, maar in *woord* en geschrift dienen ze de plaats te krijgen die hen in het democratisch bestel toekomt. Krampachtig hiertegen optreden is een zwakgebod van de democratische beschaving.

## Hedendaagse intolerantie Eerherstel voor weerbaar en fatsoenlijk handelen'

*Bas van Stokkom*

Met de op- en ondergang van de LPF zijn we getuige geweest van een 'emancipatie van het ressentiment'. Menig politicus bediende zich van een populistische fraseologie, waarin vreemdelingenhaat en discriminatie lagen vervat. Het shockerende is dat in een verwende en rijke samenleving dit ressentiment zulke proporties kan aannemen. Nijd en rancune doen zich kennelijk onafhankelijk van inkomen en welstand voor.

De Opstand van het Volk is tegen de gevestigde politieke elites gericht en in het bijzonder tegen de verhullende taal van politieke correctheid en multiculturalisme. Daarmee zijn twee uiterste posities genoemd: terwijl fortuynisten er een sport van maken anderen te beschimpen, geloven veel aanhangers van de multiculturele gedachte dat ieder aanspreken op tekortkomingen of fouten verdacht is. De een geeft onbekommerd uiting aan verbittering, de ander heeft het verwijt van discriminatie voor op de lippen liggen. Hoe dienen we het LPF-ressentiment en de multiculturele agitatie te interpreteren? Hoe verhouden deze twee hedendaagse vormen van intolerantie zich tot elkaar en tot de meer 'klassieke' vormen van intolerantie? En ten slotte, hoe zouden we dat intolerante gedrag kunnen indammen?

### 1 Nijd en afgunst bij arm en rijk

De socioloog Max Scheler onderscheidde in zijn studie over ressentiment (1912) twee nijdsystemen. Op de eerste plaats kan nijd uit-

1 Delen van dit artikel zijn eerder verschenen in *De Heraut* februari 2003 en *de Volkskrant* 28-12-2002.

harden tot ressentiment: een aanhoudende, maar impotente attitude van wrok, haat en afgunst. Ressentiment is het affect *par excellence* van de benepen, kleine burgerman en zou exemplarisch worden voor de fascistische volksbeweging. Een tweede nijdsysteem is de actieve, bedrijvige naijver van maatschappelijk geslaagde groepen, die hoog aanzien wensen op grond van hun eigenhandig verworven bezit. De grote energie waarmee zij aanstoot geven en anderen pogen te overtreffen, onderscheidt ze van de meer bekrompen groepen.

Beide vormen van nijd lijken heden ten dage op de voorgrond te zijn getreden. Bewoners van oude stadswijken voelen zich bedreigd door migranten, straatgeweld en de illegale straateconomie van drugs. Ze voelen zich in de steek gelaten door vertegenwoordigers van het politieke systeem. Ze benijden de migranten om hun sociale weerbaarheid en sterke familiebanden, die ze zelf missen. En ze benijden uitkeringsontvangers, omdat de legitiem bevonden welvaartsverschillen worden verkleind.

Dat contrasteert sterk met de statusnijd van de nieuwe rijken die opgewonden raken van roem en een tv-imago. Ze benijden de gevestigde elites om hun arrogantie en gemakkelijk toegespeelde baantjes, waardoor ze politiek aanzien moeten ontberen. Niettemin, de triomfantelijke schaamteloosheid en de joyeuze levenswijze van de nieuwe rijken en Fortuyn in het bijzonder zijn moeilijk in verband te brengen met een attitude van permanente bitterheid. Hedendaagse arrivisten lijken eerder te zijn geoefend in gespeelde verontwaardiging. Rancune – en dat geldt ook voor Fortuyn – lijkt eerder een pose dan een vaste karaktertrek. Toch zijn er veel ‘volkse’ kenmerken waarneembaar. Veel LPF-bestuurders en -kamerleden lijken ervan overtuigd dat holle frases en schelle laster een flink imago verschaffen. En natuurlijk trekt de beweging vooral psychisch ontheemde malcontenten aan die zich afzetten tegen allerlei krachten die de status van ‘echte Nederlanders’ bedreigen.

## 2 Politieke correctheid en toenemende overgevoeligheid

Het discussieklimaat dat aan de revolutie van Fortuyn vooraf ging, werd beheerst door de angst om voor discriminerend of intolerant te

worden uitgemaakt; omzichtigheid, valse ruimhartigheid en voorgevend respect gaven de toon aan. Fortuyn en de zijnen keerden zich tegen deze politieke correctheid en de neiging onvoorwaardelijk blijk te geven van solidariteit met minderheden.

Sommige waarnemers wijzen erop dat multiculturalisten zelf hebben bijgedragen aan de verbreiding van haatdragende opvattingen (zie daarvoor de bundel *De lege tolerantie* van Marcel ten Hooven). Door hun toedoen zou iedere minderheidsgroep a priori recht hebben verkregen op maatschappelijke erkenning. Het wijzen op fouten en gebreken geldt bij voorbaat als verdacht. De multiculturele lichtgeraaktheid heeft een discussiecultuur voortgebracht waarin snel verwijten worden gemaakt en onverzoenlijke standpunten worden betrokken. Het naar de mond praten van zwakke en zielige groepen lijkt dan ook de animositeit tussen sommige bevolkingsgroepen te hebben vergroot. Minderheden nemen vaker de toevlucht tot frasen als ‘wij zijn gekwetst’ en ‘onze opvattingen zijn bespot’. De verdenkingen nemen in aantal toe, terwijl soms op overdreven wijze genoegdoening wordt geëist.

Overigens maken de politieke correctheid en de verhoogde gevoeligheid die ermee gepaard gaat, deel uit van een bredere, invloedrijke sociaal-culturele ontwikkeling. De socioloog Gabriël van den Brink spreekt in dat verband – zie zijn studie *Geweld als uitdaging* – over een lagere tolerantiedrempel: mensen zijn sneller gekwetst en geïrriteerd; hun incasseringsvermogen lijkt verminderd. Meer en meer burgers ervaren onheuse bejegening als een schending van hun integriteit.

De overgevoeligheid voor allerlei vormen van leed en tegenslag lijkt gepaard te gaan met het verlangen nieuwe normen te stellen en bestaande op te rekken. Wat voorheen doorging als een ‘gezond pak slaag’, heet nu mishandeling. Ongewenste hofmakerij wordt nu seksuele intimidatie genoemd, en het herhaaldelijk mijden van een persoon gaat door voor discriminatie. Wat voorheen doorging als ongenoegen of ongemak, geldt nu als een serieus kwaad. Deze aanhoudende aandacht voor allerlei kwetsuren heeft veel weg van een hypermoraal: je bent met je hele bewustzijn gericht op ongewenste toenadering of oneerlijke behandeling.

Steeds meer gedrag wordt als schadelijk, pijnlijk of onwaardig gedefinieerd: misbruik, verwaarlozing van kinderen, gebroken gezinnen enzovoorts. Ellende en gebrek worden eveneens breder gedefinieerd: niet alleen ondervoeding, analfabetisme en slechte behuizing moeten worden bestreden, maar ook psychologische malheur zoals stress en ongezond leven.

De grenzen van intolerant gedrag worden dus opnieuw afgebakend. Met name de last van problemen die technologisch oplosbaar worden geacht (watersnood, onveiligheid, ziektes en epidemieën), lijkt niet meer in aanmerking te komen voor 'verdragen'. In een tijdperk van maakbaarheid lijkt alles wat niet direct onder controle gebracht kan worden onduelbaar.

### 3 Vier typen van intolerantie

Politieke correctheid lijkt dus een agitatie te bevorderen die gebaseerd is op een narcistische overgevoeligheid. Daar staan de haatdragende opvattingen van de LPF-achterban tegenover die eerder uit vermeende achterstelling zijn ontsproten. Het gaat om een cynische attitude, gebaseerd op wantrouwen, afgunst en verbittering. Zowel dit narcisme als cynisme kunnen als moderne vormen van intolerantie worden geduid. Hieronder ga ik kort in op deze twee typen en voeg er twee 'oudere' typen van intolerantie aan toe: respectievelijk fanatiek geloof in een bepaalde overtuiging en de onbuigzaamheid van eergevoelige personen. Aldus krijgen we zicht op vier typen van intolerantie.

a) Fanatieke geloofsijver, waaronder die van fundamentalisten, wordt gekenmerkt door een intense afkeer van andersdenkenden. Fanatieke gelovigen zijn erop gericht de eenheid van het geloof te bewaren en rebelse geesten te bestrijden. Zelfonderzoek en het ter discussie stellen van eigen tradities wordt streng afgewezen. Toch komt het tegenwoordig niet meer vaak tot openlijke botsingen tussen fanatieke religieuze of politiek extremistische groepen. Met name fundamentalisten neigen ertoe hun onvrede voor zichzelf te houden en deze niet in het 'verdorven' publieke domein van de

democratie te uiten. Er bestaat aldus een zekere verwantschap tussen fanatici van verschillende religieuze gezindten: ze stellen prijs op zelfdiscipline, gehoorzaamheid en het trotseren van moeilijkheden in een vijandige wereld.

b) Een andere, klassieke vorm van intolerantie wordt gepraktiseerd door masculiene, eergevoelige personen die voortdurend waakzaam zijn voor mogelijke uitdagingen van hun status. Beledigingen moeten onmiddellijk worden vergolden. Daarnaast tonen eergevoelige personen een trotse onbuigzaamheid. Wie zich zwak of hulpeloos toont, wordt veracht. Wie zijn superioriteit niet laat gelden, wie rekening houdt met de gevoelens van inferieuren, wordt ook geacht zwak te zijn. In wezen betekent eer: *don't tread on me*: waag het niet me te bedreigen. Eer is tevens een directe uitdrukking van groepsstatus, een bron van solidariteit onder groepsgenoten en een afperking van de groep tegenover vreemden en sociaal minderen. In volkse lagen, subculturele jeugdgroepen en in vrijetijdssectoren waarin men zich stoer en onaangedaan dient te gedragen, zijn deze attitudes nog altijd waarneembaar.

c) Cynisme is zoals gezegd kenmerkend voor de grote groep ontevreden niet-stemmers en de LPF-achterban. Cynisme kan omschreven worden als een modern realisme dat morele waarden ondergeschikt maakt aan macht en belangen. Idealen gelden als een teken van naïviteit en beledigen de cynische wijsheid dat mensen per definitie onbetrouwbaar en egoïstisch zijn. Om die reden kunnen cynici hevig verontwaardigd zijn, met name als het om idealisten en hervormers gaat (de 'linkse kerk'). Het gevoel benadeeld of mislukt te zijn zet cynici ertoe aan zondebokken te zoeken: haatgevoelens worden geprojecteerd op vreemdelingen en nieuwkomers.

Maar cynisme kan ook een middel zijn om zichzelf te promoten en de eigen machtspositie te versterken. Met name onder de nieuwe rijken lijkt deze cynische assertiviteit momenteel te bloeien. Hoog opgeleide carriëristen – veelal werkzaam in amusement, reclame en marketing – raken opgewonden door het geldspel en spiegelen zich aan ruig consumeren en snel leven. De sleutel tot succes is anticipatie: alert zijn op aanvallen, bijtijds manoeuvre-

ren en de kans grijpen tegenstrevers te overtroeven. Sarcasme en cynische humor bieden daarbij uitkomst.

- d) Ten slotte kan een narcistische vorm van intolerantie worden onderscheiden. Narcisme kan men omschrijven als 'kwetsbare hoge eigendunk': de betrokkenen houden een groot ego op, maar beschikken in werkelijkheid over wat Christopher Lasch een *minimal self* noemde. In feite zijn ze buitengewoon gevoelig voor het oordeel van anderen en voortdurend gefixeerd op aandacht krijgen. Ze dwingen anderen tot het maken van complimenten, terwijl kritiek hen woedend en beschaamd maakt. Het erkennen van eigen fouten betekent namelijk een aanslag op hun zelfbeeld. Ze ervaren doorlopend een gebrek aan bevestiging, waardoor ze zich uitgesloten en miskend voelen. Voor hun falen houden ze anderen verantwoordelijk, wat vaak gepaard gaat met geforceerde pogingen hun gelijk te halen.

De vier geconstrueerde typen van intolerantie hebben een vijandige en onverzoenlijke houding gemeen. Men kan zich geen verwondering, feilbaarheid en responsiviteit veroorloven. De eigen zwaktes worden niet bespreekbaar gemaakt, terwijl interesse voor andere opvattingen bij voorbaat wordt afgehouden. Fanatieke geloofsijver en cynisme zijn in veel opzichten elkaanders tegendeel: het cynisme keert zich immers tegen idealistische verwachtingen. Toch zijn ze in zekere zin complementair: ze gaan gepaard met een zelfgenoegzame, gepantserde mentaliteit. Daarentegen delen machovertoon en narcisme een overgevoeligheid voor bedreigende uitwendige tekenen. Maar in het ene geval komt overgevoeligheid voort uit (vermeende) superioriteitsgevoelens, in het andere uit een gebrek aan zelfvertrouwen.

#### 4 Het onbelemmerde vrije woord

De pleitbezorgers van een multiculturele knuffelcultuur brengen op *indirecte* wijze intolerantie voort. Immers, de politiek correcte nepconsensus bevestigt minderheden in hun vooroordelen en verleidt hen ertoe de *weapons of the weak* in stelling te brengen: wie het waagt

hen te kritiseren, wordt onmiddellijk van schuld beticht. De sarcastische en cynische representanten van onbeperkte meningsuiting lokken daarentegen op *directe* wijze intolerant gedrag uit. Dat is vele malen zorgelijker, omdat het patroon van 'keihard de leukste' een grote commerciële vlucht heeft genomen en statusverhogend werkt. Fortuyns frase 'ik zeg wat ik denk' is dan ook koren op de molen van de cultuurindustrie die moet leven van satire, sarcasme, polemieken en veel verbaal geweld. Uiteraard zijn de cultuurproducenten in deze sectoren gekant tegen iedere inperking van het vrije woord. En uiteraard ageren ze tegen fatsoen. Fatsoen dwarsboomt vrije expressie en is onwaardig voor de 'oprechten'. Openhartigheid is het motto, ook al kan dat beledigend zijn. Wat zijn daarvan de maatschappelijke kosten?

In het roemruchte *Volkscrant*-interview stelde Fortuyn dat de vrijheid van meningsuiting boven het discriminatieverbod gaat. Je moet tegen een stootje kunnen. Hij vond het prima dat imam El Moumni zei dat homo's op een lager plan staan dan varkens. Ter verdediging van het onbelemmerde vrije woord is daarna vele malen de uitspraak van Voltaire aangehaald dat hij tot de laatste snik het recht van zijn tegenstanders wilde verdedigen om hun mening te verkondigen, hoe verwerpelijk die ook was.

Maar een mening vertolken is wat anders dan elkaar voor rotte vis uitmaken. Met opmerkingen die de lichamelijke integriteit van een persoon raken, worden geen betwistbare argumenten of feiten uitgewisseld. Tegen het feit dat iemand jood, zwart of homo is, kun je je niet verweren. Racistische uitlatingen beogen dan ook enkel psychische schade toe te brengen. Het vrije woord is de zegepraal van de democratie, maar het is bespottelijk te denken dat vrije meningsuiting geen kosten met zich meebrengt of dat die kosten voor ieder gelijk uitvallen.

Met Fortuyn deed het Amerikaanse *confrontational listening* zijn ingang in Nederland: schreeuwen en überhaupt niet luisteren. One-nigheid is meteen reden voor persoonlijke animositeit. Tegelijk introduceerde hij het principe van winnen tegen elke prijs. De aanval geldt als de beste manier om aandacht te krijgen. Televisie biedt rauw sprekende politici maar al te graag een podium. Als ze iets schanda-

liges zeggen, krijgen ze televisietijd, en op de ware behavioristische manier vallen ze daarna in herhaling. Zie de triomfantelijke blikken van Barend en Van Dorp als zij weer een controversiële Fortuyn-*gadget* in hun programma konden vertonen.

De vrijheid van meningsuiting dient op deze manier vooral het recht van de sterkste. Zo laat Theo van Gogh geen gelegenheid onbenut het vrije woord te loven, om vervolgens zijn brutale manier van discussiëren aan anderen op te leggen. Bovendien: provocatieve uitlatingen openbaren en versterken latente vooroordelen. Het resultaat is dat de partijen naar extreme standpunten worden gedreven. Polemische of sarcastische taal slaat deuren dicht en verwijdert mensen van elkaar.

## 5 Weerbaarheid

De hedendaagse als assertiviteit vermomde intolerantie heeft een remedie. Een rehabilitatie van twee democratische burgerdeugden, weerbaarheid en fatsoen, zou daaraan kunnen bijdragen. Op een welgemanierde wijze je mening kenbaar maken, desnoods tegen de verdrukking in. Beide lijken elkaar nodig te hebben.

Wordt je geconfronteerd met onbeschoft gedrag, dan is 'wegkijken' misplaatst. Dat geldt eveneens voor een lijdelijke opstelling van 'uithouden' en 'verdragen'. Je zelfrespect en rechtvaardigheidsgevoel worden er snel door ondergraven. We hebben meer behoefte aan die andere component van tolerantie in de klassieke betekenis, namelijk weerstand bieden: duidelijk maken dat je het te tolereren gedrag afkeurt, je verzetten tegen laakbare opvattingen of gedragingen.

Die weerbaarheid staat nog altijd in een kwalijke reuk. Je ongevraagd bemoeien met een ander gaat namelijk door voor paternalisme of moralisme. Daarmee stoten we op de ondeugdelijkheid van de heersende liberale moraal. Die minimale moraal beperkt zich tot 'niet schaden' en kan verder geen aanwijzingen geven hoe in het publieke leven te handelen, bijvoorbeeld waarom je in een rij moet staan of op je beurt moet wachten.

In het liberale denken wordt ieders individuele keuze een 'soevereiniteit naar buiten', tegenover de overheid en tegenover medebur-

gers. De verzwegen vooronderstelling is dat een beslissing goed is, omdat die subjectief getroffen is, niet omdat die op goede argumenten berust. Autonomie wordt aldus een invitatie om je af te sluiten en een gebod aan anderen om er het zwiigen toe te doen. Iets afkeuren of kritiseren, drugsgebruik bijvoorbeeld, wordt opgevat als het opdringen van een mening.

In werkelijkheid echter is kritiek het begin van een dialoog. En wie a priori kritiek als betuttelend afwijst, ontzegt burgers in feite het recht om bezorgd te zijn. Een dergelijk relativisme diskwalificeert niet alleen moreel oordelen voor zover dat geen betrekking heeft op schaden of letsel toebrengen, maar maakt ook legitiem ingrijpen of hulp bieden uitermate moeilijk. Het veroordeelt tot onmacht.

Kortom, in een liberale cultuur van 'autonoom handelen' weten herrieschoppers en andere overlastgevers zich gesteund in hun gedrag. Zolang we niet de moeite nemen te reageren op dat aanmatigende gedrag, geven we de brutalen alleen maar meer speelruimte. We hebben dan ook een morele plicht – zeker in de 'eigen' leefwerelden van werk, school en buurt – tot het aanspreken van personen die overlast veroorzaken of anderszins over de schreef gaan. Laat je dat na, dan stem je impliciet in met een ongelijke machtsbalans. Je geeft in feite het signaal af dat anderen over je heen kunnen lopen. Je verzuimt je belangen duidelijk te maken en staat toe doelwit te worden van aanhoudende intimidatie.

We zouden daarom de geciviliseerde confrontatie in ere kunnen herstellen. Conflictueuze situaties kunnen normbekrachtigend werken. Degene die wordt aangesproken staat voor de keuze zich vrij te pleiten of zich te verontschuldigen. Ook omstanders die getuige zijn van dit gerechtelijk forum in miniatuurvorm, ervaren dat verantwoordelijkheid er toe doet, en leren welke normen van kracht zijn.

## 6 Democratisch fatsoen

Dat aanspreken dient op fatsoenlijke wijze te gebeuren; je geeft aan waarom je het vertoonde *gedrag* afwijst, maar je toont tegelijk respect voor de *persoon* in kwestie.

In Amerika worden al langer pogingen ondernomen om fatsoen een

democratische signatuur te geven. Anders dan de archaische fatsoensregels waarin standsverschillen werden benadrukt, zou een fatsoenssysteem ontwikkeld moeten worden dat alle personen insluit en het principe van gelijk respect tot uitgangspunt neemt. Zo benadrukt Miss Manners, columniste van de *Washington Post*, dat van vriendelijk spreken en responsief luisteren, zonder tekenen van dreiging of wantrouwen, het signaal uitgaat dat andere mensen ertoe doen. Fatsoen heeft dan ook een coöperatieve functie. De filosoof Stephen Carter wijst er in zijn boek *Civility. Manners, Morals and the Etiquette of Democracy* (1998) op dat goede manieren een soort altruïsme representeren. Zo moeten we kalmte bewaren, als we reden hebben boos te zijn. Ook anderen laten uitpraten kan als een offering worden gezien: we moeten meningen aanhoren die we niet delen en soms verafschuwen, en we staan open voor de mogelijkheid van andermans gelijk.

Een herwaardering van fatsoen brengt echter moeilijkheden met zich mee. Vooral de rol van onoprechtheid in fatsoen is problematisch. Fatsoen noodzaakt sprekers om dingen te zeggen die ze niet geloven of die onwaar zijn. Anders gezegd, welgemanierde personen leggen zichzelf censuur op of vertellen kleine leugens om respect mogelijk te maken of in stand te houden.

In dat opzicht lijkt fatsoen op politieke correctheid. Toch zijn er verschillen tussen die twee vormen van hypocrisie. Zoals gezegd, politieke correctheid wordt gekenmerkt door a priori begrip voor de opvattingen van minderheden. Deze goede intenties depolitiseren en dekken toe. Bij fatsoen daarentegen gaat het niet om het 'wat', maar om het 'hoe'. Hoe zeggen we dingen. Goede manieren bewijzen dan ook betere diensten dan goede intenties. Tijdens gesprekken over gevoelige zaken, bijvoorbeeld als we met discriminerende collega's of vrouwvijandige islamieten praten, ontkomen we er niet aan hun motieven te wantrouwen. Maar we laten dat wantrouwen niet doorklinken in onze houding. Door uiting van respect, zelfs als men niet in de goodwill van anderen gelooft of wanneer de ander strategische motieven heeft, vergroot men de mogelijkheden van coöperatie. De expressie van wantrouwen daarentegen vernedert de ander en breekt het discours af.

Kortom, fatsoen geeft sturing aan conflictueuze gesprekken en hoeft conflicten niet toe te dekken. Goede manieren maken een constructief discours mogelijk en egaliseren achting onder ongelijke condities. Daarmee is niet gezegd dat we altijd zouden moeten afzien van oprechtheid. Als gelijk respect voldoende verankerd is onder gespreksgenoten, en als er niet te veel cynici, macho's of orthodox denkenden aan het gesprek deelnemen, hoeft het vrije woord niet tot verontwaardiging en verwijdering te leiden. De civiliserende hypocrisie van goede manieren lijkt dan ook geschikter voor gevoelige gesprekken met mensen die aan onwrikbare principes vasthouden, zich pantseren of zich snel aangevallen voelen.

Alleen al uit oogpunt van mildheid en gemoedsrust lijkt het beter niet altijd en overal je 'oprechte' mening kenbaar te maken. Dat zou onverdraaglijk zijn. Bovendien slaat 'zeggen wat je denkt' als een boemerang op jezelf terug, zoals uit de interne LPF-twisten kan worden opgemaakt. Naast weerbaar aanspreken lijken enige hypocrisie, tact en terughoudendheid noodzaak.